

János Kornai

Η μεγάλη μετάβαση της κεντρικής-ανατολικής Ευρώπης.
Επιτυχία και απογοήτευση¹

Ο Ιάνος Κόρναι είναι επίτιμος καθηγητής του Harvard University και του Collegium Budapest, ερευνητής καθηγητής του Πανεπιστημίου Κεντρικής Ευρώπης (CEU).

¹ Εισήγηση Προέδρου, εκφωνηθείσα στο 14ο Παγκόσμιο Συνέδριο της International Economic Association, στο Μαρακές, Μαρόκο, στις 29 Αυγούστου 2005.

Είμαι ευγνώμων στον Zdenek Kudrna, ο οποίος βοήθησε τη δουλειά μου με την προσεκτική συλλογή των δεδομένων και τη διατύπωση χρήσιμων σχολίων, στον Philippe Aghion, στη Zsuzsa Dániel, στον Jean-Paul Fitoussi, στον Stephan Haggard και στον Gérard Roland, που σχολίασαν την πρώτη έκδοσή του χειρογράφου, καθώς επίσης στην Tamar Gendler, στη Noémi Peter, στην Katalin N. Szabó, στον László Szimonisz, στον László Tóth, στον István Gy. Tóth και στον János Varga, που βοήθησαν στη βασική έρευνα, στην επεξεργασία και στη μετάφραση του χειρογράφου.

Πρόκειται για μετάφραση του κειμένου «The great transformation of Central Eastern Europe. Success an disappointment», *Economics of Transition* 14/2 (2006), μετάφραση ΕΥΑ ΦΕΡΕΝΤΣΙ, επιμέλεια μετάφρασης ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, σελ. 207-244.

Εισαγωγή

Σε αυτό το κείμενο εξετάζονται οκτώ συγκεκριμένες χώρες οι οποίες έγιναν μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2004. Αυτές είναι η Δημοκρατία της Τσεχίας, η Εσθονία, η Πολωνία, η Λετονία, η Λιθουανία, η Ουγγαρία, η Σλοβακία και η Σλοβενία. Θα πάρω την πρωτοβουλία να αναφέρομαι συλλογικά στις χώρες αυτές ως Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη, ή περιοχή της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης, μολονότι βεβαίως, αυτό είναι γεωγραφικώς ελαφρώς ανακριβές. Καθώς γράφω αυτές τις γραμμές, η Ευρωπαϊκή Ένωση περνάει στιγμές δοκιμασίας και είναι αδύνατον να εικασθεί τι θα φέρει το μέλλον. Όποια και αν είναι η επίδραση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην τελική μοίρα των εξεταζόμενων χωρών, αυτή συνιστά ένα διαφορετικό θέμα από το αντικείμενο του παρόντος άρθρου. Από την άλλη πλευρά, μπορεί να αξίζει η προσπάθεια για μία ξεχωριστή εξέταση της περιοχής, καθώς η κατάσταση κάθε χώρας πριν την ένταξή της υπήρξε αντικείμενο ενδελεχών ελέγχων από τα διάφορα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ιδιότητα του μέλους μπορεί να θεωρηθεί ως το πιστοποιητικό με το οποίο επιβεβαιώνεται ότι οι χώρες αυτές διαθέτουν και δημοκρατικό πολιτικό καθεστώς και λειτουργούσες οικονομίες της αγοράς.

Μετά το 1990, η δικτατορία του Κομμουνιστικού Κόμματος έφτασε στο τέλος της σε δέκα χώρες, και συγκεκριμένα στη Σοβιετική Ένωση και στις χώρες που βρισκόνταν σε στε-

νή στρατιωτική και οικονομική συμμαχία με αυτή, όπως η Βουλγαρία, η Τσεχοσλοβακία, η Πολωνία, η Ουγγαρία, η Μογγολία, η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας και η Ρουμανία² επιπλέον, στην πρώην Γιουγκοσλαβία και στην Αλβανία, οι οποίες εκείνη την περίοδο, ήδη είχαν χαλαρούς δεσμούς με τη Σοβιετική Ένωση. Στο παρόν άρθρο δεν θα αποτολμήσω την εξέταση όλης της περιοχής, όχι για κανέναν άλλο λόγο, αλλά διότι υπάρχουν τεράστιες διαφορές μεταξύ των επιμέρους χωρών, κυρίως όσον αφορά τις πολιτικές δομές τους. Από αυτή την άποψη, οι οκτώ χώρες που αποτελούν το θέμα της ανάλυσής μου είναι σχετικά ομοιογενείς. Έτσι, αν και οι χώρες στις οποίες επικεντρώνω μοιράζονται, με αυτή την ευρύτερη ομάδα, μια σειρά από σημαντικά χαρακτηριστικά, δεν μπορεί να θεωρηθούν ως «αντιπροσωπευτικό δείγμα» αυτής της ευρύτερης κατηγορίας. Κατά την οριοθέτηση των θεμάτων της ανάλυσής μου έκανα μια συνειδητή επιλογή: αποφάσισα να επικεντρωθώ στην περιοχή όπου οι μεταρρυθμίσεις ήταν πιο συνεπείς και εκτεταμένες. Όσον αφορά τα οκτώ νέα κράτη μέλη, θα περιοριστώ αποκλειστικά στη διαπραγμάτευση των ομοιοτήτων τους και δεν θα ασχοληθώ με την περιγραφή και την εξήγηση των σημαντικών διαφορών που υπάρχουν μεταξύ τους.

Ας μεταφερθούμε πίσω στον χρόνο μερικές δεκαετίες και ας θυμηθούμε τα συναισθήματα και τις προσδοκίες των ανθρώπων που ζούσαν σε αυτή την περιοχή και ήταν αντίθετοι με το κομμουνιστικό καθεστώς. Εκείνη την εποχή, θεωρούσαν ως μάταια ονειροπόληση οι χώρες τους να εξελιχθούν σε δημοκρατικές οικονομίες της αγοράς εντός ορατού χρονικού διαστήματος. Σήμερα, ωστόσο, παρόλο που όλα αυτά έχουν γίνει πραγματικότητα, πολλοί είναι απογοητευμένοι και πικραμένοι.

Για το θέμα αυτό, έχουν ήδη δημοσιευτεί πολλές αναλύσεων, τόσο επίσημες όσο και επιστημονικές. Οι εν λόγω αναλύσεις περιέχουν σημαντικά στατιστικά στοιχεία που

αποκαλύπτουν, σε μεγάλο βαθμό, την τρέχουσα πολιτική και οικονομική κατάσταση καθεμιάς από τις υπό εξέταση χώρες, καθώς και τη σχετική τους κατάσταση. Επίσης, έχουν δημοσιευθεί αξιολογικές μελέτες που προσφέρουν μία αιτιώδη εξήγηση αυτών των ευρημάτων². Δεν θα επιχειρήσω τη σύνοψη αυτής της πλούσιας και αξιολογικής βιβλιογραφίας, ούτε είναι σκοπός μου να επιβεβαιώσω ή να αντικρούσω τα αποτελέσματα των μέχρι τώρα αναλύσεων. Αντιθέτως, ελπίζω να τις συμπληρώσω εστιάζοντας σε πτυχές της μετάβασης, στις οποίες δεν έχει αποδοθεί η δέουσα προσοχή.

Στη συζήτηση που ακολουθεί, θα δώσω ιδιαίτερη προσοχή στον διαχωρισμό της περιγραφής των γεγονότων από τις αξιολογικές κρίσεις που θα κάνω για αυτά και από την ιεράρχηση των αξιών στις οποίες εδράζονται αυτές οι κρίσεις. Η μέριμνα για τέτοια θέματα είναι σημαντική, τόσο για την κατανόηση των δεδομένων όσο και για τον κατάλληλο εντοπισμό των σημείων όπου βρίσκεται η διαφωνία.

Το άρθρο αποτελείται από δύο μέρη: στο πρώτο, θα εξετάσω τη μετάβαση από ιστορική οπτική, στο δεύτερο, θα τη μελετήσω από τη σκοπιά της καθημερινότητας του σύγχρονου ανθρώπου.

² Με ανάθεση από την Ευρωπαϊκή Ένωση συντάχθηκαν αρκετές εκθέσεις για την αξιολόγηση της κατάστασης κάθε υποψήφιας χώρας. Έτσι για παράδειγμα, λίγο πριν την προσχώρηση συντάχθηκε το *Comprehensive Monitoring Report* (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2004). Διεσδυτική επισκόπηση για το θέμα αυτό παρέχεται επίσης από τα *Annual Transition Report* της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων και Ανάπτυξης (βλ. π.χ. EBRD 2002).

Παραθέτω μερικές από τις πρόσφατες δημοσιεύσεις των ακαδημαϊκών συγγραφέων στις οποίες οι ειδικοί αναφέρονται συχνά: CAMPOS-CORICELLI (2002), CSABA (2005), KOLODKO (2000), KORNAI (2000), ROLAND (2000), SHGLITZ (1999) και SVEJNAR (2002).

Το πλαίσιο της παγκόσμιας ιστορίας

Πρωτίστως θα ασχοληθούμε με μακρές ιστορικές περιόδους. Οι προς εξέταση ιστορικές περίοδοι θα είναι σχετικά ευρείες — δεκαετίες ακόμη και αιώνες. Και μολονότι στο επίκεντρο της προσοχής θα παραμείνει η Κεντρική-Ανατολή Ευρώπη, θα εξετάσω, με σκοπό τη σύγκριση, και άλλες περιοχές του κόσμου. Η μεθοδολογία του πρώτου μέρους της μελέτης συνοψίζεται περιεκτικά από τον τίτλο του βιβλίου του Charles Tilly (1984): *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*.

Η κύρια κατεύθυνση του οικονομικού μετασχηματισμού στον δυτικό πολιτισμό. — Στον δυτικό πολιτισμό της τελευταίας χιλιετίας, κερδίζουν όλο και περισσότερο έδαφος διάφορες μορφές καπιταλιστικής οικονομίας³. Ήδη στην αρχαιότητα είχαν εμφανιστεί ίχνη αυτών και διαμόρφωσαν σημαντικά δομικά στοιχεία της μεσαιωνικής κοινωνίας από τις απαρχές της. Οι χαρακτηριστικοί θεσμοί του καπιταλισμού — η ατομική ιδιοκτησία, η μισθωτή εργασία, η αγορά,

³ Δεν περιλαμβάνεται στον σκοπό της παρουσίασής μου να προτείνω έναν ορισμό για τον όρο «Δυτικός Πολιτισμός», ή να απαριθμήσω τα χαρακτηριστικά του, ή να οριοθετήσω τα σύνορά του. Χρησιμοποιώ τον όρο απλώς ενδεικτικά. Εφόσον δεν εντάσσεται στο αντικείμενο της ανάλυσης μου, αφήνω ανοικτό το θέμα κατά πόσον τάσεις που περιγράφονται στην έρευνά μου έχουν ήδη εμφανισθεί ή θα εμφανιστούν στο μέλλον, εκτός της περιοχής που συνήθως αναφέρεται ως «Δυτικός Πολιτισμός».

Η ιστορική εξάπλωση της καπιταλιστικής οικονομίας τονίζεται κυρίως από τις διάφορες μαρξιστικές και νεο-μαρξιστικές σχολές (βλέπε για παράδειγμα BRENNER [1976], και τη βιβλιογραφία της ονομαζόμενης «Brenner Debate»). Αλλά ρεύματα της ιστορικής επιστήμης, όπως οι εκπρόσωποι της γαλλικής σχολής των Annales, επίσης αναγνωρίζουν αυτήν την τάση ως σημαντική. Αναφέρω κυρίως τα έργα του FERNAND BRAUDEL (1972-1973, 1992), καθώς επίσης και τα κείμενα του IMMANUEL WALLERSTEIN (1974, 1979) στα οποία συνδύασε τις ιδέες του Braudel με τα ευρήματα των νεο-μαρξιστικών σχολών.

Η μεγάλη μετάβαση της κεντρικής-ανατολικής Ευρώπης

το πιστωτικό σύστημα και το νομικό πλαίσιο που προστατεύει το απαραβίαστο της ατομικής ιδιοκτησίας και των συμβάσεων — εξελίχθηκαν στις διάφορες χώρες με διαφορετικές ταχύτητες. Ο θεσμικός μετασχηματισμός έχει συνδεθεί άρρηκτα με διαδικασίες ευρείας κλίμακας, όπως η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση και η εμπορευματοποίηση. Όλα τα ανωτέρω συνιστούν αυτό που είναι γνωστό ως καπιταλιστική οικονομία⁴.

Δεν υπάρχει συμφωνία, ανάμεσα στους ιστορικούς όσον αφορά το πότε τελείωσε ο Μεσαίωνας και πότε άρχισε η σύγχρονη εποχή⁵. Επιπλέον, δεν υπάρχει ούτε συμφωνία στο θέμα αν μπορεί να ορισθεί κάποιο κριτήριο για τον διαχωρισμό του τέλους από την αρχή· και εάν ναι, αν αυτό θα πρέπει να αναζητηθεί στην οικονομική, πολιτική, ή στη θρη-

⁴ Σε μερικά άλλα κείμενά μου, για παράδειγμα στο «The Socialist System» (1992), έχω προσπαθήσει να δώσω έναν πιο περιεκτικό ορισμό. Εδώ, θα αρκιστώ σε μια πιο χαλαρή περιγραφή του «καπιταλισμού», η οποία είναι επαρκής ώστε να καλύψει άλλους προσδιορισμούς και να αποτρέψει την εννοιολογική συζήτηση.

⁵ Εξετάστε τις ακόλουθες αντιπροσωπευτικές εκδόσεις που αφορούν το θέμα της περιοδολόγησης, ειδικότερα το θέμα της αρχής και του τέλους του Μεσαίωνα: MARC BLOSH (2002), JACQUES LE GOFF (1982), HENRI PIRENNE (1937) και PETER RAEDS (2001).

Είμαι ευγνώμων στον Gábor Klaniczay, ο οποίος με βοήθησε να αποκτήσω διεισδυτική εικόνα στη συζήτηση των ιστορικών οι οποίοι εξετάζουν το θέμα λεπτομερώς το άρθρο του (2001) προσφέρει μία εμβριθή επισκόπηση της βιβλιογραφίας που έχει γραφτεί για το θέμα της μετάβασης από τον Μεσαίωνα στη σύγχρονη εποχή.

Σε μία συνέντευξή του ο διάσημος άγγλος ιστορικός PETER BURKE (1990) δήλωσε: «Κανείς δεν μπορεί να συμφωνήσει για το πότε αρχίζει η πρώιμη σύγχρονη εποχή...» Ίσως εμείς, ως οι οικονομολόγοι των ημερών και οι άλλοι ερευνητές των κοινωνικών επιστημών, να είμαστε πολύ κοντά στα γεγονότα, και για τον λόγο αυτόν μπορέσαμε, τόσο εύκολα, να συμφωνήσουμε σε ένα πράγμα: η κατάρρευση του τοίχους του Βερολίνου θεωρείται ως η έναρξη μιας νέας περιόδου για την περιοχή. Ή ενδεχομένως, να υπάρχει μεγαλύτερος βαθμός ομοιογένειας και συγχρονισμού εμφάνισης των γεγονότων, σε σχέση με προηγούμενες περιόδους της ιστορίας.

σκευτυική-ιδεολογική-πνευματική σφαίρα. Ωστόσο, υπάρχει αρκετά ευρεία συμφωνία για το γεγονός, ότι σε αυτό που οι περισσότεροι ιστορικοί ορίζουν ως σύγχρονη εποχή ή ως νεωτερικότητα, κυριαρχεί η καπιταλιστική οικονομία. Η οικονομία βρίσκεται διαρκώς σε φάση αλλαγής και μετασχηματισμού. Επομένως, αυτός ο μετασχηματισμός έχει μία χαρακτηριστική κύρια κατεύθυνση συγκεκριμένα, την επέκταση της καπιταλιστικής οικονομικής τάξης. Η επέκταση συνοδεύεται με την εμβάθυνση των επιδράσεών του.

Η εξάπλωση του καπιταλισμού ήταν αργή και περίπλοκη. Σε μερικές περιπτώσεις συνυπάρχουν, με σταθερό τρόπο, καπιταλιστικές και προ-καπιταλιστικές μορφές. Σε άλλες περιπτώσεις υπάρχει επιτάχυνση ακολουθούμενη από στασιμότητα, ακόμη και από αντιστροφή. Και όταν επισημειωθεί η επιτάχυνση, οι επιπτώσεις της μπορεί να είναι πολυάριθμες: πολιτική επανάσταση, η εμφάνιση μιας μεγάλης πολιτικής προσωπικότητας με κλίση προς τον νεωτερισμό, νέοι κανονισμοί διατυπωμένοι από μια πολιτική ομάδα, γεωγραφικές ανακαλύψεις (όπως η κατάκτηση του Νέου Κόσμου), ή εμφάνιση μεγάλων εφευρέσεων (όπως η ατμομηχανή, ο σιδηρόδρομος, ή οι εφαρμογές της ηλεκτρικής ενέργειας).

Πριν ανέλθουν στην εξουσία τα κομμουνιστικά κόμματα, επηρεασμένα από τη θεωρία του Μαρξ ενστερνίστηκαν την αρχή, ότι πράγματι υπάρχει μία κύρια κατεύθυνση της οικονομικής ιστορίας. Ωστόσο, σύμφωνα με τους μαρξιστές η κατεύθυνση αυτή οδηγεί πέραν του καπιταλισμού. Τα κομμουνιστικά κόμματα θεωρούσαν θεμελιώδους σημασίας να δημιουργήσουν ένα σύστημα το οποίο να αντικαταστήσει τον καπιταλισμό. Για τη σύγκριση των δύο συστημάτων όρισαν σαφή κριτήρια: την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και των συνεπακολλούθων της, δηλαδή τον ρυθμό αύξησης της παραγωγής και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου.

Η μνημειώδης προσπάθεια επαλήθευσης, η οποία τελικά απέτυχε, διήρκεσε πάνω από 70 χρόνια στη Σοβιετική Ένωση και για περίπου 40 χρόνια στην Ανατολική Ευρώπη.

Στην πάλη μεταξύ του καπιταλιστικού και του σοσιαλιστικού συστήματος, υπήρχαν βεβαίως στιγμές κατά τις οποίες ακόμη και ορισμένοι μεταξύ των υποστηρικτών του καπιταλιστικού συστήματος απώλεσαν τη βεβαιότητά τους. Ας θυμηθούμε ότι τα χρόνια που ακολούθησαν τη μεγάλη οικονομική κρίση του 1929, οι πιο αναπτυγμένες χώρες περιήλθαν σε βαθιά ύφεση, ενώ στη Σοβιετική Ένωση οι επιτυχίες του πρώτου Πενταετούς Προγράμματος απέδωσαν θεαματικά αποτελέσματα και ταχύρρυθμη μεγέθυνση. Και θυμηθείτε, ότι όταν εκτοξεύθηκε με επιτυχία ο πρώτος Σπούτνικ, πολλοί εξέλαβαν αυτό το γεγονός ως την αυγή μιας εποχής σοβιετικής τεχνικής και στρατιωτικής υπεροχής. Ωστόσο, αν αποτιμήσουμε αυτά τα συμβάντα σε κλίμακα πολλών δεκαετιών και εξετάσουμε όλη τη διάρκεια ύπαρξης του σοσιαλιστικού συστήματος, ένα πράγμα είναι αναμφίβολα αποδεδειγμένο γεγονός: ο καπιταλισμός είναι πιο παραγωγικός, πιο καινοτόμος, με ταχύτερο ρυθμό μεγέθυνσης που είχε ως αποτέλεσμα την υψηλότερη άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Στον Πίνακα 1 παρέχεται μια σύγκριση ανάμεσα στη μεγέθυνση των σοσιαλιστικών και των καπιταλιστικών χωρών, κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες πριν την κατάρρευση. Οι σοσιαλιστικές χώρες εκπροσωπούνται από τη Σοβιετική Ένωση και τρία από τα νέα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Τσεχοσλοβακία, Πολωνία και Ουγγαρία, ενώ, η καπιταλιστική οικονομία εκπροσωπείται από 13 παλαιά μέλη της ΕΕ⁶. Από τον πίνακα διακρίνεται ξεκάθαρα η αυξανόμενη υπεροχή της καπιταλιστικής οικονομίας.

⁶ Το Λουξεμβούργο και η Δυτική Γερμανία αποκλείστηκαν από τον Πίνακα λόγω μη διαθεσιμότητας στοιχείων.

Πίνακας 1: Ρυθμοί μεγέθυνσης στον σοσιαλισμό και στον καπιταλισμό.

Χώρα	ΑΕΠ κατά κεφαλή (1990 Int'l dollars)		(1950=100)	Μέσος ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ κατά κεφαλή (ποσοστό)			
	1950	1989	1990	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989
Τσεχοσλοβακία	3.501	8.768	250	3,9	2,9	2,1	1,2
Πολωνία	2.447	5.684	232	2,4	3,2	3,4	-0,4
Ουγγαρία	2.480	6.903	278	4,0	3,8	2,1	1,0
Σοβιετική Ένωση	2.841	7.098	250	3,4	3,6	2,2	0,9
Οι 4 σοσιαλιστικές	2.819	7.013	239	3,3	3,5	2,3	0,8
Αυστρία	3.706	16.369	442	6,3	4,2	3,9	2,0
Βέλγιο	5.462	16.744	307	2,4	4,2	3,3	1,9
Δανία	6.943	18.261	263	2,9	3,8	2,0	1,8
Ηνωμένο Βασίλειο	6.939	16.414	237	1,7	2,5	2,2	2,2
Φινλανδία	4.253	16.946	398	3,3	4,4	3,3	3,2
Γαλλία	5.271	17.730	336	3,7	4,6	3,0	1,7
Ελλάδα	1.915	10.086	527	5,0	6,6	4,4	1,3
Ιταλία	3.502	15.969	456	5,6	5,4	2,9	2,3
Ολλανδία	5.996	16.695	278	2,8	4,0	2,5	1,3
Ισπανία	2.189	11.582	529	3,5	7,1	4,2	2,5
Σουηδία	6.739	17.593	261	2,5	3,8	2,0	1,8
ΕΕ-13	4.688	15.519	337	3,2	4,3	2,9	2,1

Σημειώσεις: Τα στοιχεία για το Λουξεμβούργο δεν είναι διαθέσιμα. Τα στοιχεία της Γερμανίας εξαιρέθηκαν, καθώς ήταν διαθέσιμα μόνο για την ενοποιημένη Γερμανία του 1991. Όσον αφορά την Πολωνία, δεν υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία για το έτος 1949, ώστε να υπολογισθεί η μεγέθυνση κατά κεφαλή το έτος 1950, ο μέσος ρυθμός μεγέθυνσης της δεκαετίας του 1950 αφορά την περίοδο 1951-1959.

Πηγή: Βάση δεδομένων ΟΟΣΑ, βλ. MADDISON (2003).

Σημειώστε ότι λέγοντας αυτά, ουδόλως υποστηρίζω ότι έχουμε φτάσει στο τέλος της ιστορίας, ούτε υπαινίσσομαι ότι ο καπιταλισμός δεν πρόκειται να αντικατασταθεί κάποια στιγμή στο μέλλον. Δεν αναλαμβάνω προφητείες. Ωστόσο, αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι ο υπάρχων (ή μέχρι τώρα υπάρχων) σοσιαλισμός, έχασε τον αγώνα ενάντια στον υπάρχοντα (ή μέχρι τώρα υπάρχοντα) καπιταλισμό. Αυτό δεν είναι μια αξιολογική κρίση· είναι ένα ευδιάκριτο, στατιστικά ερμηνεύσιμο δεδομένο: η κύρια τάση της ιστορίας στην περιοχή του δυτικού πολιτισμού έχει δείξει, μέχρι τώρα, προς την κατεύθυνση της επέκτασης του καπιταλισμού.

Η οδυνηρή και πικρή σειρά ενεργειών για τη δημιουργία του σοσιαλιστικού συστήματος, ήταν μία απόκλιση από την κύρια κατεύθυνση. Σήμερα, οι χώρες της περιοχής της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης έκαναν αναστροφή. Μετά την αναστροφή από τον αδιέξοδο δρόμο πριν 15 χρόνια, βρισκόμαστε εντελώς στην κύρια οδό.

Ενώ αυτή είναι μία αξιολογικά ουδέτερη διαπίστωση, το στενά συνδεδεμένο ερώτημα κατά πόσο αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ως επιτυχία, μπορεί να απαντηθεί μόνο με τη διατύπωση μιας αξιολογικής κρίσης. Θα επανέλθω σε αυτό αργότερα.

Η υψηλότερη παραγωγικότητα και οι ταχύτεροι ρυθμοί μεγέθυνσης δεν εμφανίζονται αμέσως: η μετάβαση στο νέο οικονομικό σύστημα άρχισε με σοβαρή επιβράδυνση. Σήμερα, όμως, ο ρυθμός μεγέθυνσης έχει επιταχυνθεί. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 2, στις έξι από τις οκτώ χώρες, ο ρυθμός μεγέθυνσης κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, ήταν σημαντικά ψηλότερος σε σχέση με τη δεκαετία πριν το 1990. Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1995-2003 στην περιοχή όπου βρίσκονται τα οκτώ νέα μέλη, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ μαζί με την παραγωγικότητα της εργασίας (ΑΕΠ ανά απασχολούμενο) και την κατά κεφαλή πραγματική κατανάλωση, αυξήθηκε με σημαντικά ταχύτερο ρυθμό σε σχέση με τις άλλες περιοχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βλ. Πίνα-

κα 3. Η διαφορά είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας: ο ρυθμός της στην περίπτωση των νέων μελών, είναι υπερ-τετραπλάσιος σε σύγκριση με τα παλαιά μέλη.

Πίνακας 2: Μεγέθυνση πριν και μετά το 1989 και μετά την ύφεση της μεταβατικής περιόδου.

Χώρα	Δείκτης GDP/NMP				Μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης (ποσοστό)	
	(1989 = 100)				1980-1989	1995-2003
	1980	1990	1995	2003		
Τσεχία	85	99	94	106	1,8	1,5
Εσθονία	75	92	66	101	3,2	5,5
Πολωνία	91	88	99	135	1,1	4,0
Λετονία	69	103	51	79	4,2	5,6
Λιθουανία	65	97	56	81	4,9	4,7
Ουγγαρία	86	97	86	116	1,7	3,8
Σλοβακία	85	98	84	117	1,8	4,2
Σλοβενία	99	92	89	120	0,1	3,8
Κ.Α.Ευρώπη-8	86	94	91	121	1,7	3,6
Ε.Ε.-15	..	103	111	132	..	2,2

Σημειώσεις: Ο ρυθμός μεγέθυνσης στην προ-1990 περίοδο για τις οκτώ χώρες της κεντρικής-ανατολικής Ευρώπης, βασίζεται στο NMP (Net Material Product) που χρησιμοποιείται ως δείκτης μεγέθυνσης στις σοσιαλιστικές χώρες. Τα στοιχεία για την Τσεχία και τη Σλοβακία το 1980, είναι στοιχεία της Τσεχοσλοβακίας.

Πηγή: Βάσει της UN ECE, *Economic Survey of Europe* 2001, σελ. 254, σημ. 1 και της UN ECE, *Economic Survey of Europe* 1999, σημ. 1, Πίνακας Α1, όπως αναθεωρήθηκε από την UN ECE *Economic Survey of Europe* 2005, σελ. 117, σημ. 1.

Ας είμαστε προσεκτικοί με την ερμηνεία αυτών των αριθμών. Σε αυτό το σημείο της ανάλυσής μας, επιθυμούμε να συγκρίνουμε ένα σύστημα με ένα άλλο σύστημα: τα διαρκή χαρακτηριστικά τού ενός συστήματος, με τα διαρκή χα-

Πίνακας 3: Μέσος ρυθμός μεγέθυνσης για την περίοδο 1995-2003

Χώρα	Μέσος ρυθμός πραγματικής μεγέθυνσης ΑΕΠ κατά κεφαλή	Μέση αύξηση Παραγωγικότητας της εργασίας (ποσοστό)	Μεταβολή έτους κατανάλωσης κατά κεφαλή
Δημοκρατία της Τσεχίας	2,2	2,6	3,0
Εσθονία	6,6	6,6	7,3
Πολωνία	4,2	4,8	4,5
Λετονία	7,3	8,2	7,6
Λιθουανία	6,3	6,6	7,1
Ουγγαρία	4,1	3,2	4,5
Σλοβακία	3,9	3,6	3,7
Σλοβενία	3,8	3,3	2,6
Κ.Α.Ευρώπη-8	4,0	4,2	4,3
Αυστρία	2,0	1,7	1,3
Βέλγιο	1,9	1,3	1,7
Δανία	1,7	1,5	1,0
Ηνωμένο Βασίλειο	2,5	1,7	3,2
Φινλανδία	3,4	2,3	3,0
Γαλλία	1,8	1,2	1,8
Ελλάδα	3,6	2,5	2,7
Ολλανδία	1,7	0,7	1,8
Ιρλανδία	6,0	3,6	4,2
Λουξεμβούργο	3,9	3,4	2,6
Γερμανία	1,2	0,9	1,0
Ιταλία	1,3	0,3	1,7
Πορτογαλία	1,8	0,2	2,1
Ισπανία	2,8	-0,2	2,9
Σουηδία	2,4	2,0	2,1
ΕΕ-15	1,8	0,9	1,9

Πηγή: Economist Intelligence Unit-Country Data στο www.eiu.com.

ρακτηριστικά του άλλου συστήματος. Με αναφορά στην κλίμακα της ιστορίας, έχει παρέλθει πολύ μικρή χρονική περίοδος. Δεν γνωρίζουμε τι τμήμα της ραγδαίας μεγέθυνσης μπορεί να αποδοθεί στην αξιοποίηση, από τη νέα τάξη πραγμάτων, προϋπαρχόντων αφανών αποθεμάτων τα οποία δεν αξιοποιούνταν από το προηγούμενο αναποτελεσματικό σύστημα. Ο υψηλός ρυθμός μεγέθυνσης μπορεί, εν μέρει, να αποδοθεί στο γεγονός ότι οι περίοδοι βαθιάς ύφεσης ακολουθούνται, συνήθως, από ταχύρρυθμες ανοδικές τάσεις. Αυτά τα προφανή και ευχερώς κινητοποιήσιμα αποθέματα, αργά ή γρήγορα θα εξαντληθούν. Θα ήταν παραπλανητικό να εξαχθούν οριστικά συμπεράσματα με βάση τους αριθμούς μόνο μίας δεκαετίας. Απαιτείται πολύς χρόνος, έως ότου η ανωτερότητα του νέου καπιταλιστικού συστήματος θα μπορούσε να αποδειχθεί αδιαμφισβήτητα και με πλήρη πειστικότητα. Ωστόσο, αν κρίνουμε βασιζόμενοι στην εμπειρία του παρελθόντος, μπορούμε να είμαστε αισιόδοξοι σχετικά με την αναπτυξιακή δυναμική του νέου συστήματος.

Η κύρια κατεύθυνση του πολιτικού μετασχηματισμού στον Δυτικό Πολιτισμό. — Η κύρια κατεύθυνση του μετασχηματισμού στον δυτικό πολιτισμό κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων, έχει γίνει αισθητή όχι μόνο στη σφαίρα της οικονομίας αλλά και της πολιτικής. Παράλληλα με τη σχεδόν απεριόριστη εξουσία της μοναρχίας που απολάμβανε και τη συγκατάθεση της εκκλησίας, είναι δυνατόν να ανιχνευτούν περιορισμένοι προπομποί της δημοκρατίας, μεταξύ αυτών οι διάφορες αυτοδιοικούμενες οργανώσεις και μορφές εκπροσώπησης των μεσαίων στρωμάτων της πόλης, καθώς και ορισμένοι εκ των εκκλησιαστικών θεσμών. Σε ορισμένες χώρες θεσπίζονται νόμοι για τον περιορισμό της απόλυτης εξουσίας της μοναρχίας και εμφανίζονται τα πρώτα στοιχεία του κοινοβουλευτισμού — «πεφωτισμένες» εκδοχές της

μοναρχίας. Αργότερα παραχωρήθηκε στο κοινοβούλιο ένα διαρκώς διευρυνόμενο φάσμα δικαιωμάτων και το δικαίωμα ψήφου επεκτάθηκε σε ολόένα και μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού. Σταδιακά μορφοποιήθηκαν και ενδυναμώθηκαν οι θεσμοί της σύγχρονης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Με την πάροδο των αιώνων, όλο και περισσότερες χώρες εξελίχθηκαν σε δημοκρατίες.

Στενά συνδεδεμένο με τις αλλαγές της πολιτικής δομής ήταν το γεγονός, ότι ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό του πληθυσμού μπορούσε να ασκήσει τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματά του, την ελευθερία του λόγου, την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι και το δικαίωμα της συμμετοχής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Προοδευτικά περιορίστηκαν οι διακρίσεις στη βάση διάφορων κριτηρίων όπως το φύλο, η φυλή, το θρήσκευμα κ.λπ.

Μια σειρά από συγγραφείς έχουν περιγράψει τα «κύματα» του εκδημοκρατισμού τα οποία έλαβαν χώρα κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα⁷. Το τρίτο σάρωσε τη Νότια Ευρώπη, τη Λατινική Αμερική και την Ασία από τη δεκαετία του 1970 και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Το τέταρτο, αυτό του οποίου εμείς είμαστε μάρτυρες και ακολουθήσε την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης⁸.

Ασφαλώς, η συγκεκριμένη διαδρομή της ιστορίας διαφέρει από χώρα σε χώρα. Όπως σημείωσα προηγουμένως, η πορεία προς τη δημοκρατία μπορεί να περιέλθει σε στασιμότητα ή να αναστραφεί. Αλλά ακόμη και μια συνταρακτική αλλαγή, όπως η άνοδος του Hitler στην εξουσία, η οποία οδήγησε στον αφανισμό πολλών εκατομμυρίων ανθρώπων και σε καταστροφές ανυπολόγιστων διαστάσεων, φαίνεται

⁷ Θα ήθελα να παραθέσω τμήμα της πλούσιας βιβλιογραφίας: HAGGARD - KAUFMAN (2005), HUNTINGTON (1991), O'DONNELL - SCHMITTER - WHITEHEAD (1988) και PRZEWORSKI (1991).

⁸ Βλ. για παράδειγμα OFFE (1996) και McFAUL (2002).

— σε ιστορική κλίμακα — να συνιστά βραχείας διάρκειας εκτροπή από την κύρια διαδρομή. Τελικά, αυτό που επικρατεί είναι η κύρια κατεύθυνση.

Από την οπτική του θέματός μας, θα πρέπει να εξετάσουμε ενδελεχώς την άνοδο του κομμουνιστικού κόμματος στην εξουσία. Αυτή, είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την άλλη «απόκλιση» που μόλις αναφέρθηκε· συγκεκριμένα ότι στις χώρες όπου οι κομμουνιστές κατέλαβαν την εξουσία, εκτροχίασαν το οικονομικό σύστημα από την κεντρική πορεία του και επέβαλαν στην κοινωνία το σοσιαλιστικό πρόγραμμα τους. Αυτή η επιβολή κατέστη δυνατή με την αρπαγή της πολιτικής εξουσίας και τη σύσταση ολοκληρωτικής δικτατορίας.

Κατά τα τελευταία 15 χρόνια, η περιοχή της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης σημείωσε επιτυχία τόσο στη σφαίρα της πολιτικής όσο και της οικονομίας, καθώς ανέστρεψε την αδιέξοδη πορεία και κινείται εκ νέου στην κύρια κατεύθυνση. Παρά το γεγονός ότι έχουν γίνει πολλές συζητήσεις, σχετικά με την ευρωστία του υφιστάμενου δημοκρατικού συστήματος και για το κατά πόσο ικανοποιεί διάφορα κριτήρια, για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης θα πρέπει να αρκεί η εφαρμογή των «μινιμαλιστικών» κριτηρίων της δημοκρατίας. Ένα «ελάχιστο κριτήριο δημοκρατίας» εκπληρώνεται, όταν η κυβέρνηση μιας χώρας ανέρχεται στην εξουσία ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού για τις ψήφους των πολιτών και μπορεί να απομακρυνθεί από αυτή στο πλαίσιο μιας πολιτισμένης διαδικασίας⁹, χωρίς ένα παλατιανό ή στρατιω-

⁹ Αυτό το κριτήριο το οποίο εισήγαγε ο SCHUMPETER (1942), έθεσε τη διαδικασία για την κατάκτηση της εξουσίας και την έκπτωση από αυτή, σε πρώτο πλάνο στη σφαίρα της πολιτικής φιλοσοφίας. Ακολουθώντας την ερμηνεία του Schumpeter, στη μελέτη μου (1998) για την μετα-σοσιαλιστική αλλαγή καθεστώτος, επισήμανα την αντικατάσταση μιας κυβέρνησης βάσει της κοινοβουλευτικής εκλογής, ως έναν πρακτικά εύκολα εφαρμόσιμο έλεγχο. Η SUSAN ROSE-ACKERMAN στο βιβλίο της (2005) πολύ εύ-

τικό πραξικόπημα, δολοφονία ή επανάσταση. Οι εκλογές που διενεργούνται στη βάση του πολιτικού ανταγωνισμού, μαζί με την εγγύηση των άλλων πολιτικών δικαιωμάτων, συνιστούν τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς για την απομάκρυνση των κυβερνώντων και τη μεταβίβαση της ηγεσίας σε άλλους. Αυτό διασφαλίζει την εξάλειψη της τυραννικής εξουσίας. Βέβαια είναι αληθές, ότι σε μία αναπτυγμένη και εδραιωμένη δημοκρατία, πέραν αυτών των ελαχίστων κριτηρίων, θα μπορούσε κανείς να απαιτήσει την εκπλήρωση διάφορων πρόσθετων κριτηρίων. Ας μην ξεχνάμε όμως, ότι για αυτόν που μόλις πρόσφατα απελευθερώθηκε από τα δεσμά της τυραννίας, ακόμα και η ελάχιστη δημοκρατία σημαίνει πάρα πολλά. Στην έρευνα που παρουσιάζεται εδώ, εφαρμόσαμε το εξής κριτήριο: η διαδικασία ανόδου στην εξουσία θεωρείται ότι πληροί τις ελάχιστες δημοκρατικές απαιτήσεις, αν οι εκλεγμένες κυβερνήσεις μετά το 1989, έχουν αντικατασταθεί τουλάχιστον δύο φορές με βάση το εκλογικό αποτέλεσμα. Η περιοχή της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης υπερβαίνει εύκολα το αριθμητικό όριο που ορίστηκε για τη δοκιμασία: σε κάθε μία από τις οκτώ χώρες, διενεργήθηκαν τουλάχιστον τρεις τέτοιες εκλογικές αναμετρήσεις, στις οποίες, μέσω μιας πολιτισμένης διαδικασίας, η προηγούμενη κυβέρνηση αντικαταστάθηκε από μια νέα και δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 4, από τις συνολικά 38 εκλογικές αναμετρήσεις με ανταγωνιστικά κόμματα, οι 30 οδήγησαν σε αντικατάσταση του κυβερνώντος κόμματος, πολιτικής δύναμης ή συνασπισμού.

στοχα αποκάλυψε τη διαδικαστική προσέγγιση ως τη «μινιμαλιστική» εκδοχή της δημοκρατίας. Σχετικά με τις εκδοχές της δημοκρατίας βλ. επίσης DAHL (1971) και επιπλέον SCHMITTER - KARL (1991).

Πίνακας 4: Αλλαγή κυβερνήσεων με εκλογική διαδικασία.

Χώρα	Αριθμός εκλογικών αναμετρήσεων 1989-2004	Αλλαγές κυβερνήσεως	Έτος πολιτικών αλλαγών
Δημοκρατία της Τσεχίας	5	3	1990, 1992, 1998
Εσθονία	5	4	1990, 1995, 1999, 2003
Πολωνία	4	4	1991, 1993, 1997, 2001
Λετονία	5	4	1990, 1995, 1998, 2002
Λιθουανία	5	4	1990, 1993, 1996, 2000
Ουγγαρία	4	4	1990, 1994, 1998, 2002
Σλοβακία	5	4	1990, 1992, 1994, 1998
Σλοβενία	5	3	1990, 1993, 2004
Κ.Α.Ευρώπη-8	38	30	

Σημείωση: «Αλλαγή κυβέρνησης» επέρχεται όταν υπάρχει (i) μια σημαντική αναδιάταξη του κυβερνητικού συνασπισμού μετά τις εκλογές, συμπεριλαμβανομένων (ii) της αλλαγής στην ηγεσία της κυβέρνησης και (iii) κάποιας μετατόπισης στις πολιτικές προτεραιότητες. Για την πλήρη εξήγηση βλ. την ακόλουθη ιστοσελίδα της Zdenek Kudrna, ies.fsv.cuni.cz/~kudrna/MemoTable4.pdf.

Πηγή: Σύνθεση βάσει του Economist Intelligence Unit-Country reports, από το www.eiu.com.

Οι δύο κατηγορίες των ιστορικών αλλαγών που συζητήθηκαν μέχρι τώρα είναι διασυνδεδεμένες ασύμμετρα. Η εμφάνιση ενός καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος δεν εγγυάται αυτομάτως την ανάδυση της δημοκρατίας· υπήρξαν και υπάρχουν χώρες των οποίων το οικονομικό σύστημα είναι καπιταλιστικό, αλλά η πολιτική δομή τους δεν πληροί τις ελάχιστες απαιτήσεις για τη δημοκρατία. Πράγματι, ένα καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα μπορεί να είναι συμβατό με μερικές, ή εξ ολοκλήρου, δικτατορικά πολιτικά καθεστώ-

τα. Αλλά αυτή η αποσύνδεση δεν ισχύει προς την άλλη κατεύθυνση: η δημοκρατία μπορεί να αποτελεί μόνιμη μορφή πολιτικής διακυβέρνησης, μόνο όπου η οικονομία λειτουργεί στο πλαίσιο ενός καπιταλιστικού συστήματος. Δεν υπάρχει δημοκρατία χωρίς καπιταλισμό¹⁰.

Είμαστε τώρα σε θέση να αναγνωρίσουμε το ακόλουθο αξιολογικά ουδέτερο ιστορικό γεγονός: η νέα πολιτική δομή της περιοχής της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης εντάσσεται στην κύρια κατεύθυνση της ιστορικής προόδου κατά τις τελευταίες δύο χιλιετίες. Το κατά πόσο αυτό είναι προς έπαινο ή όχι, και εάν ναι, τότε για ποιούς λόγους, συνιστά ερώτημα στο οποίο θα επανέλθω αργότερα.

Η ιδέα ότι οι πολιτικές και οικονομικές αλλαγές μεγάλης κλίμακας έχουν συγκεκριμένες κύριες κατευθύνσεις, αναγνωρίζεται από ορισμένες σχολές της ιστορίας και άλλων κοινωνικών επιστημών και αμφισβητείται από άλλες. Έχω προσπαθήσει να αποστασιοποιηθώ από τις άκαμπτες και μονόπλευρες εκδοχές αυτής της ιδέας· δεν βλέπω κανένα αποδεικτικό στοιχείο, ότι λαμβάνει χώρα μία κίνηση απλή, γραμμική και πάντοτε με την ίδια κατεύθυνση. Έχω γίνει σαφής ότι, τόσο όσον αφορά τη σφαίρα της οικονομίας όσο και της πολιτικής, μπορεί να υπάρξει και στασιμότητα και οπισθοδρόμηση, καθώς επίσης και η συνύπαρξη, με διάρκεια, διαφόρων οικονομικών και πολιτικών συστημάτων¹¹.

¹⁰ Με την πάροδο του χρόνου έχουν διατυπωθεί έντονα αντικρουόμενες απόψεις για τη σχέση μεταξύ δημοκρατίας και καπιταλισμού. Για μένα, το πειστικότερο επιχείρημα είναι αυτό σύμφωνα με το οποίο ο καπιταλισμός είναι μία αναγκαία, αλλά όχι ικανή συνθήκη της δημοκρατίας. Μεταξύ των κλασικών φυσιογνωμιών αυτού του θέματος, ο HAYEK (1944) συμφώνησε με αυτή η δήλωση, ενώ ο SCHUMPETER (1942) θεωρούσε ότι η δημοκρατία μπορεί να εξελιχθεί χωρίς καπιταλισμό. Για τη σχέση αυτή βλ. επίσης RUESCHEMEYER - STEPHENS - STEPHENS (1992), και USHER (1981).

¹¹ Θέλω να επαναλάβω ότι, οι αντιλήψεις μου σχετικά με τις κύριες κατευθύνσεις περιορίζονται στον «Δυτικό Πολιτισμό». Δεν καταβάλλω καμία προσπάθεια για τη μηχανιστική εφαρμογή αυτής της αντίληψης σε άλλ-

Ωστόσο, αυτές οι επισημάνσεις δεν αναιρούν μία από τις βασικές ιδέες της παρούσας μελέτης, σύμφωνα με την οποία η κύρια κατεύθυνση των αλλαγών είναι δυνατόν να παρατηρηθεί τόσο στο πεδίο των οικονομικών όσο και των πολιτικών θεσμών. Ο μετασχηματισμός που έλαβε χώρα μετά την κατάρρευση των καθεστώτων της Σοβιετικής Ένωσης και της Ανατολικής Ευρώπης, παρέχει μία νέα και σημαντική συμβολή στη συζήτηση σχετικά με τις κύριες κατευθύνσεις.

Έξι χαρακτηριστικά. — Ως σημείο εκκίνησης για την περαιτέρω ανάλυση, θα ήθελα να συνοψίσω τα έξι πιο σημαντικά χαρακτηριστικά του μετασχηματισμού που έχει λάβει χώρα στην περιοχή της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης κατά τα τελευταία 15 χρόνια.

1 και 2. Οι αλλαγές ακολουθούν τις κύριες κατευθύνσεις της ανάπτυξης του δυτικού πολιτισμού: προς την κατεύθυνση του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος στη σφαίρα της οικονομίας, και προς την κατεύθυνση της δημοκρατίας στη σφαίρα της πολιτικής.

3. Υπήρξε πλήρης μετασχηματισμός, παράλληλα σε όλα τα πεδία: στην οικονομία, στην πολιτική δομή, στον χώρο της πολιτικής ιδεολογίας, στο νομικό σύστημα και στη διαστρωμάτωση της κοινωνίας.

4. Ο μετασχηματισμός δεν ήταν βίαιος.

5. Η διαδικασία του μετασχηματισμού έλαβε χώρα σε ειρηνικές συνθήκες. Δεν προηγήθηκε πόλεμος. Οι αλλαγές δεν επιβλήθηκαν στην κοινωνία ως αποτέλεσμα ξένης στρατιωτικής κατοχής.

6. Ο μετασχηματισμός πραγματοποιήθηκε με εκπληκτική ταχύτητα, μέσα σε διάστημα 10-15 ετών.

λους πολιτισμούς. Μια τέτοια συγκριτική ανάλυση βρίσκεται πέραν του πεδίου της παρούσας μελέτης.

Αυτός δεν ήταν ο πρώτος «μεγάλος μετασχηματισμός» στην παγκόσμια ιστορία, για να δανειστώ μία έκφραση του Károly Polányi¹². Ο ίδιος έδινε επίσης έμφαση στο γεγονός, το οποίο ήδη γνωρίζουμε από τη μελέτη της παγκόσμιας ιστορίας, ότι έχουν λάβει χώρα «μεγάλοι μετασχηματισμοί» σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και σε διάφορες περιοχές της γης: σαρωτικοί μετασχηματισμοί από τον ένα τύπο σχηματισμού στον άλλο. Από τα έξι προαναφερόμενα χαρακτηριστικά, τρία ή τέσσερα μπορούν επίσης να διακριθούν και σε άλλες διαδικασίες μετασχηματισμού. Αλλά η συνύπαρξη και των έξι χαρακτηριστικών, είναι μοναδική στην παγκόσμια ιστορία.

Επιτρέψτε μου, προς το παρόν, να σας παρουσιάσω αυτό το συμπέρασμα εις των προτέρων. Θα το υποστηρίξω πιο κάτω παρέχοντας ιστορικές συγκρίσεις.

Ιστορικές συγκρίσεις. — Θα συγκρίνω πέντε είδη τυπικών «μεγάλων μετασχηματισμών», με αυτό που συνέβη στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη. Είναι προφανές, ότι με αυτόν τον τρόπο, ούτε καν έχουμε αρχίσει να εξαντλούμε όλες τις πιθανές συγκρίσεις. Μια σειρά από ενδιαφέρουσες και σημαντικές περιπτώσεις, έχουν παραμεριστεί (για παράδειγμα, οι αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στη Ρωσία τα τελευταία 15 χρόνια, η μετατροπή των δικτατοριών σε δημοκρατίες στη Νότια Ευρώπη, ή ένα ολοκαίνουργιο παράδειγμα: οι αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο Ιράκ μετά την πτώση του καθεστώτος του Σαντάμ Χουσεΐν). Παρόλα αυτά, οι πέντε περιπτώσεις μετασχηματισμού που θα ελεγχθούν, μας παρέχουν σημαντικά διδάγματα. Η παρακολούθηση του ρυθμού αυτών των μετασχηματισμών δεν είναι εύκολη· προς διευκόλυνση, παρουσιάζεται στον Πίνακα 5 μια συγκριτική επισκόπηση της λογικής της δομής των συγκρίσεων.

---

¹² Το πιο γνωστό βιβλίο του POLANYI (2004) φέρει ως τίτλο αυτόν τον όρο.

Πίνακας 5: σύγκριση των χαρακτηριστικών.

	A	B	Γ	Δ	Ε
Χαρακτηριστικά	Περιοχή Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης	Ουγγαρία: αποκατάσταση Horthy. Χιλή: Αποκατάσταση Pinochet	Κίνα: Μετασχηματισμός μετά τον Mao	Δυτική Γερμανία: μετασχηματισμός μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο	Ο μεγάλος ιστορικός μετασχηματισμός στην Ευρώπη, από τον Μεσαίωνα στη σύγχρονη εποχή, από την προ-καπιταλιστική εποχή στον καπιταλισμό
1. Ενός της βασικής κατεύθυνσης ανάπτυξης του οικονομικού συστήματος;	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι
2. Ενός της βασικής κατεύθυνσης ανάπτυξης του πολιτικού συστήματος;	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι
3. Συγχρόνως σε όλα τα πεδία;	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι (με χρονική υστέρηση)
4. Χωρίς βία;	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι
5. Χωρίς ξένη στρατιωτική κατοχή;	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι
6. Ταχεία;	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι (πολύ πολύ μακρά περίοδος)

Η μεγάλη μετάβαση της κεντρικής-ανατολικής Ευρώπης

Α. Κατ' αρχάς, ας εξετάσουμε τον μετασχηματισμό που αποτιμούμε τώρα συγκρίνοντάς τον με την προηγούμενη κίνηση, η οποία προσανατολίστηκε προς αντίθετη κατεύθυνση: την αποδόμηση του καπιταλιστικού συστήματος και τη δημιουργία ενός σοσιαλιστικού συστήματος. Χάριν συντομίας, θα περιοριστώ αποκλειστικά στη σοβιετική ιστορία. Στο 3ο χαρακτηριστικό υπάρχει μία ομοιότητα: συντελούνται πολλές παράλληλες αλλαγές οι οποίες μετασχημάτισαν όλους τους τομείς της κοινωνίας. Η ομοιότητα είναι εκπληκτική στο 6ο χαρακτηριστικό, η ταχύτητα με την οποία πραγματοποιήθηκαν οι αλλαγές. Το Κομμουνιστικό Κόμμα άρπαξε την εξουσία το 1917. Ο «μεγάλος μετασχηματισμός» είχε ολοκληρωθεί μέχρι το τέλος του 1932 με την κολεκτιβοποίηση της γεωργίας, όταν ουσιαστικά είχε εξαλειφθεί η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Απαιτήθηκαν μόνο 15 χρόνια ώστε τα πάντα να μπου στην θέση τους για τη δημιουργία αυτού που ονομάζουμε «κλασικό σοσιαλισμό»¹³.

Η εντυπωσιακή διαφορά βρίσκεται στο 1ο, 2ο και 4ο χαρακτηριστικό. Στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η Ρωσία ήταν έτοιμη να ξεκινήσει την πορεία προς τη συγκρότηση μιας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δυτικού τύπου. Μια αιματηρή επανάσταση ανέτρεψε την προγενέστερη πολιτική εξουσία, ο τσάρος και η οικογένειά του εκτελέστηκαν, η ελίτ του προηγούμενου καθεστώτος είτε δολοφονήθηκε είτε εξορίστηκε σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας. Η βία και η τρομοκρατία επέβαλαν στην κοινωνία μια νέα πολιτική και κοινωνική τάξη. Αυτό είναι εκ διαμέτρου αντίθετο σε

¹³ Όσον αφορά το 5ο χαρακτηριστικό, ο επαναστατικός μετασχηματισμός στη Σοβιετική Ένωση δεν έλαβε χώρα από τις εντολές ξένων κατακτητών, αλλά υπαγορεύτηκε από την εσωτερική πολιτική δομή εξουσίας. Στην Ανατολική Ευρώπη υπήρξε μία διαφορετική κατάσταση, καθότι η θέληση της σοβιετικής πολιτικής εξουσίας αναδείχθηκε σε υπέρτατη αρχή. Κανείς δεν θα μπορούσε να αρνηθεί τις εντολές της, λόγω της παρουσίας των σοβιετικών στρατιωτικών δυνάμεων κατοχής.

σχέση με τη βελουδίνη επανάσταση του 1989-1990 και τον μη βίαιο χαρακτήρα του τρέχοντος μετασχηματισμού μας.

Στο υπόλοιπο τμήμα της εργασίας μου, θα εστιάσω μόνο στους μετασχηματισμούς οι οποίοι συνάδουν, όσον αφορά το 1ο χαρακτηριστικό, με αυτές που λαμβάνουν χώρα στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη· δηλαδή όπου οι αλλαγές στη σφαίρα της οικονομίας εντάσσονται στην κύρια κατεύθυνση (ή έστω δεν αποκλίνουν από αυτή).

Β. Το 4ο χαρακτηριστικό, ο μη βίαιος χαρακτήρας του μετασχηματισμού, δεν μπορεί να ειληφθεί ως κάτι το αυτονόητο. Αυτό, αξίζει να αναδειχθεί με δύο ιστορικά παραδείγματα.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ουγγαρία, οι κομμουνιστές άρπαξαν την εξουσία υπό την καθοδήγηση του Béla Kun, και ανακήρυξαν την Ουγγρική Δημοκρατία των Σοβιέτ. Μετά από μερικούς μήνες υπό την καθοδήγηση του ναυάρχου Miklós Horthy, ο οποίος αργότερα έγινε κυβερνήτης (δηλαδή αρχηγός του κράτους), η κομμουνιστική εξουσία ηττήθηκε και αποκαταστάθηκε η προηγούμενη καπιταλιστική τάξη. Στη διάρκεια των πρώτων μηνών, η κόκκινη τρομοκρατία αντικαταστάθηκε από τη λευκή τρομοκρατία. Λιντσαρίσματα, απαγχονισμοί και καταδίκες σε φυλάκιση συνόδευσαν τη μετάβαση και χρειάστηκαν πολλά χρόνια για να επέλθει κάποιας μορφής πολιτική αποκατάσταση.

Το δεύτερο παράδειγμα είναι αυτό της Χιλής. Εδώ, ο Allende και η κυβέρνησή του ξεκίνησαν μία πορεία που υποθετικά θα μπορούσε να οδηγήσει στη συγκρότηση ενός σοσιαλιστικού συστήματος. Αλλά πριν εξελιχθεί πλήρως, συνειρμικά το 1973 από πραξικόπημα με επικεφαλής τον στρατηγό Pinochet. Εκστρατεία εκδίκησης, εξωδικαστικά αντίποινα, πολιτικές δολοφονίες και βασανιστήρια, ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά της επιχείρησης για την αποκατάσταση του προ Allende οικονομικού συστήματος. Μόνο μετά από πολλά δεινά και μετά από πολλά χρόνια κατέστη εφικτή η ανάπτυξη των δημοκρατικών θεσμών σε αυτή τη χώρα.

Ας συγκρίνουμε αυτά τα δύο ιστορικά επεισόδια, με αυτό που μόλις έλαβε χώρα στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη. Στις οικτώ χώρες, οι οποίες αποτελούν το αντικείμενο της μελέτης, οι πολιτικοί του προηγούμενου καθεστώτος ούτε εκτελέστηκαν, ούτε φυλακίστηκαν και δεν διεξήχθη εναντίον τους εκστρατεία εκδίκησης. Σε αρκετές χώρες, κατά την προετοιμασία του νέου συντάγματος, διεξάχθηκαν πολιτισμένες συζητήσεις ανάμεσα στους ηγέτες του προηγούμενου κυβερνώντος κόμματος και στους ηγέτες της αντιπολίτευσης οι οποίοι ετοιμάζονταν να αναλάβουν την εξουσία. Η αλλαγή πραγματοποιήθηκε στα υψηλότερα επίπεδα της εξουσίας χωρίς αιματοχυσίες και χάος.

Όπως και στις άλλες περιπτώσεις μας, ο σκοπός μου έως τώρα ήταν απλώς να παρουσιάσω τα γεγονότα: η αποτίμηση για το αξιακό περιεχόμενό τους θα γίνει παρακάτω.

Γ. Η εξέλιξη του σοσιαλιστικού συστήματος συνεχίζει να εξελίσσεται και σε περιοχές νότια και ανατολικά των οικτώ υπό εξέταση χωρών. Στη λογική της ανάλυσής μου θα εναρμονίζονταν η ξεχωριστή εξέταση κάθε μίας περίπτωσης μετασχηματισμού και η μεταξύ τους σύγκριση. Ωστόσο, λόγω χρονικού περιορισμού, θα συγκρίνω τις αλλαγές στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη με αυτές που πραγματοποιήθηκαν μόνο σε μία άλλη χώρα, την Κίνα. Ασφαλώς, μόνο το μέλλον θα δείξει πόσο μακριά θα φτάσει η τάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Κίνα και με πόση συνέπεια θα προχωρήσει.

Αναφορικά με το 1ο χαρακτηριστικό — και αυτό έχει θεμελιώδη σημασία — ο μετασχηματισμός στην Κίνα είναι ταυτόσημος με αυτόν της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης: και οι δύο βρίσκονται εντός της κύριας ιστορικής κατεύθυνσης, αυτή του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος.

Ωστόσο, η πιο σημαντική διαφορά μπορεί να εντοπιστεί όσον αφορά το 2ο χαρακτηριστικό. Η εξέλιξη στις χώρες της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης, σχετικά με την πολιτική

δομή, βρίσκεται επίσης εντός της βασικής κατεύθυνσης του δυτικού πολιτισμού: έχει μετακινηθεί από το προηγούμενο σύστημα προς την δημοκρατία και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αντιθέτως, στην Κίνα το μονοπώλιο της εξουσίας του Κομμουνιστικού Κόμματος έχει μείνει ανέπαφο, με αποτέλεσμα την καταστολή και τον περιορισμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ενώ εξακολουθούν να γίνονται σημαντικές αλλαγές σχεδόν σε όλους τους τομείς της κοινωνίας, δεν μπορεί να γίνει λόγος για τον παραλληλισμό που ανέφερα στο 3ο χαρακτηριστικό.

Επίσης, όσον αφορά το 4ο χαρακτηριστικό, υπάρχει μία καταφανής αντίθεση στην πορεία της Κίνας, το θέμα της μη βίας. Δεν μπορεί να γίνει λόγος για βελούδινη επανάσταση. Μετά τον θάνατο του πρώην τυράννου Μao Ce-Tung, η ηγεσία έπληξε με δραμτικότητα το άμεσο περιβάλλον του. Όταν τα αιτήματα των φοιτητών του Πεκίνου ξεπέρασαν τον ρυθμό των αλλαγών που υπαγόρευαν οι ηγέτες της χώρας, οι φοιτητικές διαδηλώσεις κατεστάλησαν με στρατιωτική βία. Όσοι εκφράζουν απόψεις δυσάρεστες για το κόμμα φυλακίζονται.

Όσον αφορά το 5ο χαρακτηριστικό, δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις: όπως στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη, έτσι και στην Κίνα, οι αλλαγές δεν επιβλήθηκαν από εξωτερική στρατιωτική επέμβαση. Όποια αλλαγή συμβαίνει, επιβάλλεται από εσωτερικές δυναμικές.

Μεγάλη είναι η διαφορά αναφορικά με το 6ο χαρακτηριστικό: ο ρυθμός των θεσμικών αλλαγών στην Κίνα είναι σημαντικά πιο αργός από ότι στην κεντρική-ανατολική Ευρώπη.

Δ. Τέλος, εξετάζουμε τον μετασχηματισμό της Δυτικής Γερμανίας την περίοδο που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αρχίζουμε με το 1ο και 2ο χαρακτηριστικό. Στη διάρκεια της εξουσίας των ναζί συνέχισε να λειτουργεί, κατά βάση, το καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα, αλλά η πολιτική δομή απέκλινε κραυγαλέα από την κύρια κατεύθυνση.

Όσον αφορά το 3ο χαρακτηριστικό, δεν υπήρχε ανάγκη πλήρους, αλλά μόνο μερικού, μετασχηματισμού. Οι σημαντικότερες διαφορές είναι δυνατόν να εντοπιστούν στο 4ο και 5ο χαρακτηριστικό. Προφανώς, αυτός ο μετασχηματισμός δεν θα μπορούσε να μην είναι βίαιος. Πρώτα, έπρεπε να καταστραφεί η ισχύς των ναζιστών με έναν πόλεμο ο οποίος απαιτήσε σοβαρές θυσίες, ακολουθούμενος από την τιμωρία των ενόχων για τα εγκλήματα πολέμου και τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Οι Συμμαχικές Δυνάμεις κράτησαν υπό κατοχή τη χώρα για μακρύ χρονικό διάστημα. Η δημιουργία των βασικών δημοκρατικών θεσμών υπαγορεύτηκε από το εξωτερικό, με τη σύναψη συνθήκης ειρήνης, η οποία επιβλήθηκε από την παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων. Αυτό κατέστη η αφετηρία των μεταρρυθμίσεων οι οποίες υλοποιήθηκαν από τις εσωτερικές δυναμικές. Αναφορικά με το 6ο χαρακτηριστικό, την ταχύτητα, ο εκδημοκρατισμός σε ιστορική κλίμακα, υπήρξε ιδιαίτερα ταχύς.

Ε. Έχοντας φτάσει στο τέλος αυτών των συγκρίσεων, είναι η στιγμή να επιστρέψουμε στο θέμα με το οποίο ξεκινήσαμε: στη μακράιωνη διαδικασία που οδήγησε στην αρχική διαμόρφωση του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος και της δημοκρατίας. Στην πραγματικότητα, πολλά χαρακτηριστικά αυτών των μεγάλων μετασχηματισμών αντιστοιχούν σε ορισμένα χαρακτηριστικά του σημερινού (συγκριτικά «μικρού») μετασχηματισμού που συμβαίνει στην περιοχή της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης. Εξ ορισμού το 1ο και 2ο χαρακτηριστικό είναι ίδια, εφόσον ο προσδιορισμός της «κύριας κατεύθυνσης» συνάγεται από τους μεγάλους ιστορικούς μετασχηματισμούς. Όσον αφορά το 3ο χαρακτηριστικό είναι ξεκάθαρο, εάν κοιτάξουμε την καθολικότητα των αλλαγών, ότι οι οικονομικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί επηρέασαν όλους τους τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας. Ωστόσο, αν εξετάσουμε αυτές τις εξελίξεις όχι σε χρονικό ορίζοντα εκατονταετιών, αλλά σε πολύ μικρότερο

χρονικό διάστημα, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για αυστηρό παραλληλισμό με όσα παρατηρήθηκαν τα τελευταία 10-15 χρόνια στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη. Σε διαφορετική αλληλουχία για κάθε χώρα και με διαφορετικές χρονικές υστερήσεις, τα γεγονότα επιταχύνθηκαν είτε στη σφαίρα της πολιτικής είτε στον θρησκευτικό-πνευματικό-ιδεολογικό χώρο είτε στην οικονομία. Όσον αφορά το 4ο και 5ο χαρακτηριστικό, υπάρχουν διαφορές κατά χώρα και περίοδο, σχετικά με το κατά πόσο οι μεταβολές πραγματοποιήθηκαν με ειρηνικό τρόπο και χωρίς τη χρήση βίας, ή πότε οι αλλαγές επιταχύνθηκαν από αιματηρή εξέγερση, επανάσταση, πόλεμο και κατάκτηση ξένων χωρών. Ορισμένες σχολές σκέψης ιστορικών, υποστηρίζουν ότι η σύγχρονη εποχή άρχισε με την ανακάλυψη (που σημαίνει κατάκτηση) της Αμερικής, ενώ άλλες σχολές τοποθετούν την αφετηρία στο ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης το 1789, η οποία εξελίχθηκε σε μια κυριαρχία του τρόμου.

Η μεγαλύτερη απόκλιση μπορεί να διακριθεί βέβαια στο 6ο χαρακτηριστικό, την ταχύτητα των αλλαγών. Ο καπιταλισμός χρειάστηκε αιώνες για να αναδειχθεί σε κυρίαρχο οικονομικό σύστημα μιας ολόκληρης χώρας. Μακροαίωνα διαδικασίες προηγήθηκαν και για την πραγμάτωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Σε αντιδιαστολή, όλα αυτά ολοκληρώθηκαν τώρα με απίστευτη ταχύτητα στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη.

Από την οπτική της μακράς ιστορικής κλίμακας, ο μετασχηματισμός της περιοχής της Κεντρική-Ανατολικής Ευρώπης ήταν, ασφαλώς, ιδιαίτερα ταχύς. Αλλά είναι σημαντικό να θυμίσουμε, ότι υπήρξαν πολιτικοί και οικονομικοί εμπειρογνώμονες, που συνιστούσαν ακόμη ταχύτερες αλλαγές. Όπως στους αγώνες ταχύτητας, σταθμίζονταν οι πιθανότητες: σε ποια χώρα θα ολοκληρωθεί πρώτα η ιδιωτικοποίηση; οι Τσέχοι, οι Ούγγροι ή οι Πολωνοί θα κόψουν το νήμα; Στο τέλος της έκτης ή της ένατης χρονιάς; Αν αναλύσουμε αυτά

τα γεγονότα από ιστορική προοπτική, μπορούμε να αντιληφθούμε την παράδοξη φύση αυτού του ανταγωνισμού.

Ένα τμήμα του πληθυσμού έβλεπε με δυσπιστία αυτόν τον ανταγωνισμό. Στο πλαίσιο ενός διεθνούς ερευνητικού προγράμματος, με σκοπό τον προσδιορισμό της ιεράρχησης των αξιών των ατόμων, οι πολίτες ορισμένων χωρών της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης ρωτήθηκαν τι θα προτιμούσαν: τη ριζοσπαστική αναδιοργάνωση της κοινωνίας μέσω μιας μεγάλης επαναστατικής πράξης, ή μια σταδιακή βελτίωση της κοινωνίας μέσω μεταρρυθμίσεων. Το 75 τοις εκατό των Τσέχων, το 82 τοις εκατό των Σλοβένων και 67 τοις εκατό των Λιθουανών επέλεξε τη δεύτερη απάντηση (βλ. Halman, 2001, σελ. 170).

Επιταχυντικοί παράγοντες της διαδικασίας μετάβασης. — Η συγκριτική ανάλυση και των έξι χαρακτηριστικών θα αξιολογήσει μία ξεχωριστή μελέτη. Εδώ, θα ασχοληθώ μόνο με ένα, το 6ο. Έχοντας παρατηρήσει, ότι ο σταδιακός μετασχηματισμός των τελευταίων 10-15 ετών ήταν εξόχως ταχύς, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα: τι κατέστησε εφικτή αυτή την μεγάλη ταχύτητα;

1. Στην πρώτη προσέγγισή μας ενδεχομένως θα μπορούσαμε να δώσουμε μία απλή απάντηση: είναι ευκολότερο να γίνεται κάτι τη δεύτερη φορά, σε σχέση με την αρχική του δημιουργία. Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στη γνωστή εμπειρία της οικονομικής ανάπτυξης. Η ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων οικονομιών, ήταν πάντα ήταν ταχύτερη από την αρχική τους κατασκευή.

Ωστόσο, το επιχείρημα της «αποκατάστασης» ευσταθεί μόνο εν μέρει.

Ας αρχίσουμε από τη γνώση και την εμπειρία. Ακόμη και οι άνθρωποι οι οποίοι, κατά τη νεότητά τους πριν ανέλθουν οι κομμουνιστές στην εξουσία, απέκτησαν κάποια εμπειρία στη σφαίρα της πολιτικής ή της οικονομίας, πλησίαζαν την

ηλικία συνταξιοδότησης όταν άρχισε ο μετασχηματισμός: η πλειοψηφία αυτών οι οποίοι ήταν ενεργοί την εποχή πριν τον σοσιαλισμό, δεν είναι πια εν ζωή ή είναι συνταξιούχοι. Η γνώση αυτού του είδους δεν μεταβιβάζεται γονιδιακά και δεν υπήρχαν πολλές οικογένειες των οποίων η συσσωρευμένη οικονομική, επιχειρηματική ή πολιτική γνώση της προσοσιαλιστικής περιόδου θα μπορούσε να μεταβιβαστεί από τους γονείς στους απογόνους. Στο μυαλό και στη σκέψη των ανθρώπων δεν υπήρχε η έννοια της «ανάκτησης» της παλαιάς γνώσης, αλλά μάλλον της απόκτησης νέας.

Ωστόσο, μπορούμε να βρούμε πολλά αντιπαράδειγματα. Κατά τη σοσιαλιστική περίοδο υπήρχαν οικογένειες που διαφύλαξαν τις παλιές αξίες και κατόπιν τις μεταβίβασαν στις νεότερες γενιές. Δεν είναι σπάνιο ο εγγονός να συνεχίζει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, το επάγγελμα των παππούδων του. Το σοσιαλιστικό σύστημα κατέστρεψε τους πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς θεσμούς που λειτουργούσαν στην προηγούμενη εποχή. Αυτοί δεν αναστήθηκαν ξαφνικά. Ωστόσο, και εδώ είναι δυνατόν να εικτεθούν αντίθετα παραδείγματα.

Συνολικά, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι: αν και ο μετασχηματισμός επιταχύνθηκε από το γεγονός ότι σε πολλά πεδία κατέστη δυνατή η επιστροφή σε προηγούμενως αναπτυγμένες παραδόσεις, συμπεριφορές και θεσμούς, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως σημείο εκκίνησης — αυτή η επιστροφή, σίγουρα δεν ήταν η ισχυρότερη ανάμεσα στις δυνάμεις της επιτάχυνσης.

2. Ένα σημαντικό ποσοστό των ατόμων τείνουν ενστικτωδώς να χειρίζονται τις υποθέσεις τους και να έχουν επιχειρηματικό πνεύμα. Το πλήθος των περιορισμών που επιβλήθηκαν από τη μεσαιωνική κοινωνία, περιέστειλε την ενίσχυση αυτής της αυθόρμητης προσπάθειας, και αυτά τα εμπόδια εξαλείφθηκαν μόνο σταδιακά και αργά. Η χαλάρωση και η κατάργηση των περιορισμών της φεουδαρχικής τά-

ξης και η επέκταση της ατομικής ιδιοκτησίας και της λειτουργίας της αγοράς είναι αλληλένδετες διαδικασίες. Το σοσιαλιστικό οικονομικό σύστημα ενσωμάτωσε στο σύστημα ακόμα πιο παραλυτικούς περιορισμούς από εκείνους των προκατόχων του: ουσιαστικά τσάκισε την έφεση για πρωτοβουλία και επιχειρηματικότητα. Κατά την περίοδο του μετασοσιαλιστικού μετασχηματισμού, οι γραφειοκρατικές απαγορεύσεις που θεσπίστηκαν από τη σοσιαλιστική συγκεντρωτική οικονομική διοίκηση, δεν αποσυντέθηκαν αργά και σταδιακά, αλλά κατέρρευσαν με θυελλώδη ταχύτητα. Για τον λόγο αυτό, το πνεύμα της αυθόρμητης επιχειρηματικότητας, αυτή η μοναδική κινητήρια δύναμη του καπιταλισμού, ξέσπασε κυριολεκτικά στην οικονομική ζωή.

3. Δεν εκδηλώθηκε ισχυρή αντίσταση εναντίον του μετασχηματισμού. Στις απαρχές της αργής και σταδιακής ανάπτυξης του καπιταλισμού και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, υπήρξαν διάφορα στρώματα, ομάδες και τάξεις της κοινωνίας, που αγωνίστηκαν εναντίον τους. Η νέα τάξη κέρδισε στον αγώνα κατά των ευνοημένων του παλαιού καθεστώτος. Μετά τις νίκες της νέας τάξης, οι υποστηρικτές της παλαιάς τάξης συνέχισαν την πολιτική, ιδεολογική και, σε ορισμένες περιπτώσεις, την ένοπλη αντίσταση εναντίον της.

Αυτή τη φορά ήταν διαφορετικά. Έξι χρόνια μετά την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Gorbachev, κατά την περίοδο της κατάρρευσης του Τείχους του Βερολίνου, οι ηγέτες του κομμουνιστικού συστήματος στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη είχαν καταθέσει τα όπλα τους. Δεν εμφανίστηκαν κινήματα εναντίον της νέας τάξης, οι αντίπαλοί της δεν κατέφυγαν στα όπλα, δεν υπήρξαν αντάρτες ή τρομοκράτες. Η πλειοψηφία των μελών της «παλαιάς φρουράς» έχει απογοητευθεί από τα προηγούμενα ιδεώδη της. Οι πιο οξυδερκείς άλλαξαν στρατόπεδο, προσπάθησαν — πολλοί με επιτυχία — να γίνουν επιχειρηματίες, ακόμη και ενεργοί παίκτες στη νέα δημοκρατική πολιτική σκηνή. Άλλοι υποχώρησαν κουρασμένοι.

4. Η σημαντικότερη εξήγηση για την ταχύτητα της μετάβασης μπορεί να εντοπιστεί στις επιδράσεις του εξωτερικού κόσμου που περιβάλλει τις χώρες της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης. Η έννοια «εξωτερικός κόσμος» χρησιμοποιείται με την ευρύτερη δυνατή σημασία της, ώστε να αναφέρεται σε διάφορες εξωτερικές επιδράσεις και συνθήκες.

Μία από τις επιδράσεις ήταν η υιοθέτηση των ξένων παραδειγμάτων. Από τις επιχειρησιακές μορφές της εταιρικής διοίκησης και των τραπεζικών συστημάτων έως τους πολιτικούς θεσμούς, από τα προγράμματα των μέσων μαζικής ενημέρωσης έως τη διαφήμιση, από την οργάνωση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων έως τη χρηματοδότηση των τεχνών και των επιστημών, δεν υπήρξε ένας τομέας της κοινωνικής ζωής στον οποίο δεν ακολουθήθηκαν ξένα παραδείγματα.

Υπήρξαν πολλοί δίαυλοι μέσω των οποίων αυτά τα παραδείγματα βρήκαν τον δρόμο προς τον πληθυσμό της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης. Οι άνθρωποι εξοικειώθηκαν με αυτά κατά τη διάρκεια ταξιδιών τους στο εξωτερικό, ορισμένοι πριν από το 1990, ακόμη περισσότεροι μετά τις αλλαγές που συντελέστηκαν. Διάβασαν για αυτά, ή τα παρακολούθησαν σε κινηματογραφικές ταινίες. Η διδασκαλία σχετικά με την ξένη εμπειρία γίνονταν στα σχολεία, στα πανεπιστήμια, και σε ειδικά σεμινάρια. Ξένοι σύμβουλοι συνιστούσαν την υιοθέτηση αυτών των παραδειγμάτων.

Δεν ισχυρίζομαι ότι η υιοθέτηση ξένων υποδειγμάτων είναι μία απλή υπόθεση. Δεν είναι αρκετό, απλώς να παρατηρείς πώς λειτουργεί το Αγγλικό Κοινοβούλιο, ή μία τράπεζα στη Ζυρίχη και μετά να προσδοκείς ότι όλα θα συμβούν με τον ίδιο τρόπο στο ουγγρικό ή στο εσθονικό Κοινοβούλιο, στις τσεχικές ή στις πολωνικές τράπεζες. Η αναγνώριση του παραδείγματος είναι αρκετά εύκολη· αλλά πολύ πιο δύσκολο έργο είναι η εκμάθηση του τρόπου εφαρμογής και προσαρμογής στις τοπικές συνθήκες. Αν η μάθηση δεν ήταν μία

δύσκολη και αντιφατική διαδικασία, τότε η πραγμάτωση του μεγαλύτερου μέρους του μετασχηματισμού, δεν θα απαιτούσε 15 χρόνια για να ολοκληρωθεί και δεν θα είχαμε μπροστά μας κοπιαστική δουλειά για την αποδοτικότερη εφαρμογή αυτών των παραδειγμάτων.

Οι ξένοι επενδυτές επίσης άσκησαν ιδιαίτερα μεγάλη επίδραση. Όχι μόνο εισήγαγαν κεφάλαια, αλλά, — επιπλέον του τεχνολογικού *know-how* — μετέφεραν τεχνογνωσία για τον τρόπο διοίκησης μιας επιχείρησης καθώς και για το τι είδους νομικό σύστημα και κανόνες συμπεριφοράς απαιτούνται για τη λειτουργία μίας καπιταλιστικής οικονομίας.

Οι οκτώ υπό εξέταση χώρες εντάχθηκαν σε σημαντικούς διεθνείς οργανισμούς — ελεγχόμενους από τη Δύση — όπως το ΝΑΤΟ, ο ΟΟΣΑ, και ο ΠΟΕ και ενδυναμώθηκαν οι σχέσεις τους με την Παγκόσμια Τράπεζα και το ΔΝΤ. Η αλληλουχία των προσχωρήσεων σε διεθνείς οργανισμούς κορυφώθηκε με την ένταξή τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αυτό που στη γλώσσα των Βρυξελλών ονομάζεται «εναρμόνιση», δεν περιόριστηκε μόνο στη σφαίρα της νομοθεσίας. Η Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη προσπάθησε να αφομοιώσει τα δυτικά παραδείγματα από κάθε άποψη. Η προσαρμογή αυτή, επιβλήθηκε και καθοδηγήθηκε κυρίως από εσωτερικές δυνάμεις. Ωστόσο, δεν ωφελεί να αρνηθούμε ότι, σε κάποιο βαθμό, ήταν επίσης διακριτή η εξωτερική πολιτική πίεση. Το 5ο χαρακτηριστικό ισχύει, καθότι δεν υπήρχε ξένη στρατιωτική κατοχή. Καμία ξένη χώρα, ούτε ακόμη και οι μεγάλες δυνάμεις, δεν «διέταξε» τις μικρές χώρες της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης. «Προαπαιτούμενα», ωστόσο, υπήρξαν. Η διαθεσιμότητα των κεφαλαίων για δάνεια και επιχορηγήσεις, η διεύρυνση των υφιστάμενων σχέσεων και η εγγύηση των διαφόρων πρόσθετων δικαιωμάτων, συνδέονταν όλα και στενότερα με την εκπλήρωση ορισμένων προαπαιτούμενων· αυτή η πρακτική ξεκίνησε από τους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς που έδρευαν στην Ουάσινγκτον και σταδιακά υιοθετήθηκε και

από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Είναι αλήθεια, ωστόσο, ότι γενικά αυτά τα προαπαιτούμενα ήταν διατυπωμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετούν τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα των επιμέρους χωρών τις οποίες αφορούσαν. Παρόλα αυτά, πολλές αλλαγές επιβλήθηκαν σε αυτές μέσω εξωτερικών πιέσεων, ή τουλάχιστον οι πιέσεις αυτές συνέβαλαν στην ταχύτερη υλοποίηση των αλλαγών.

Η γεωγραφική εγγύτητα του δυτικού κόσμου θα πρέπει να συνέβαλε στην ένταση των εξωτερικών πιέσεων. Οι ταχύτεροι από τους πρόσφατους μεγάλους μετασχηματισμούς, πραγματώθηκαν ακριβώς σε εκείνες τις χώρες που συνορεύουν άμεσα με τις αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης.

5. Σημαντικός επιταχυντικός παράγοντας της διαδικασίας υπήρξε η διαθεσιμότητα της σύγχρονης τεχνολογίας. Σε αυτό το πλαίσιο, δεν αναφερόμαστε σε κάποια ιδιαίτερη κατάσταση που χαρακτηρίζει την περιοχή της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης. Ο ρυθμός του ευρωπαϊκού μετασχηματισμού ήταν ταχύτερος, εν μέρει διότι στις μέρες μας τα πάντα αλλάζουν με γρηγορότερο ρυθμό. Ας αναλογιστούμε για παράδειγμα, την ταχύτητα των μεταφορών και των επικοινωνιών στο τέλος του Μεσαίωνα και στην αρχή της σύγχρονης εποχής και ας την συγκρίνουμε με τις δυνατότητες που σήμερα είναι διαθέσιμες σε εμάς. Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές, το διαδίκτυο, το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο και το κινητό τηλέφωνο — για να αναφέρουμε μόνο τέσσερα — επιταχύνουν εκθετικά την ταχύτητα άφιξης της εξωτερικής πληροφόρησης προς αυτούς που επιθυμούν να ακολουθήσουν τα παραδείγματα του εξωτερικού. Αυτή η νέα τεχνολογία συνέβαλε στον επιταχυνόμενο ρυθμό δημοσιοποίησης και εξάπλωσης των νέων κανονισμών και προτύπων.

Παρόλο που πριν τη μετάβαση υπήρχε στην περιοχή μία απίστευτη υστέρηση στη διάδοση της τεχνολογίας αιχμής, η ταχύτητα εξάπλωσής της αυξήθηκε σημαντικά. Είναι αλήθεια, ότι η διάδοση των ηλεκτρονικών υπολογιστών και η

χρήση του διαδικτύου βρίσκονται ακόμα σε χαμηλό επίπεδο¹⁴. Ωστόσο, ένα πράγμα που φαίνεται να είναι βέβαιο είναι, ότι οι πληροφορίες φτάνουν γρήγορα στους λήπτες των αποφάσεων και στους διαμορφωτές της κοινής γνώμης και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι σε θέση να τις μεταφέρουν ταχύτατα σε εκατομμύρια ανθρώπους.

Η πρώτη αποτίμηση: μία ιστορία απaráμιλλης επιτυχίας. — Είμαι πεπεισμένος, ότι αυτό που συνέβη στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, συνιστά ένα μοναδικό επίτευγμα στην ιστορία. Το πιστεύω αυτό, παρότι έχω πλήρη επίγνωση της θλίψης και της απογοήτευσης που τη συνόδεψαν — ένα θέμα στο οποίο θα επανέλθω στο δεύτερο μισό του άρθρου. Για να γίνω ακριβέστερος, καταγράφω την αξιολόγησή μου: παρά τα σοβαρά προβλήματα και τις ανωμαλίες — εκτιμώντας υπό το πρίσμα των μεγάλων ιστορικών αλλαγών — αυτό που συνέβη σε αυτό το μέρος του κόσμου, συνιστά μία ιστορία επιτυχίας.

Η πεποίθησή μου βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο σύστημα αξιών. Άλλοι, που βασίζουν τις κρίσεις τους σε διαφορετικό σύστημα αξιών, μπορεί να διαφωνούν.

Σε εξέχουσα θέση της κλίμακας των αξιών τοποθετώ τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Και αυτό, ίσως επειδή — μαζί με πολλούς συγχρόνους μου στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη — έζησα σε διάφορες μορφές τυραννίας, όπου βιώσαμε την καθολική στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων, ή την ταπεινωτική περικυβερτησία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και όπου ήμασταν υποκείμενοι σε βάνανουσες διακρίσεις που εφαρμόζονταν με διάφορα κριτήρια. Αυτός είναι ο λόγος που αισθάνομαι έντονη αποστροφή προς τα επιχειρήματα που συγκρίνουν τις επιδόσεις της Κίνας με αυ-

¹⁴ Εξαίρεση αποτελούν η τηλεόραση και τα κινητά τηλέφωνα που είναι ευρέως διαδεδομένα.

τά της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης, καθότι αποδίδουν μεροληπτική και μονομερή έμφαση στην πολύ ταχύτερη οικονομική μεγέθυνση της πρώτης. Είναι αλήθεια, ότι ο ρυθμός μεγέθυνσης στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη είναι σαφώς χαμηλότερος από αυτόν της Κίνας, παρά το ότι είναι σεβαστός και, όπως ανέφερα προηγουμένως, είναι ταχύτερος σε σχέση με αυτόν κατά την τελευταία δεκαετία του προηγούμενου καθεστώτος. Είμαι έτοιμος να αποδεχθώ τη βραδύτερη μεγέθυνση, αντί της αλματώδους που συντελείται από τους κινέζους, εφόσον συνδέεται με τον σεβασμό στη δημοκρατία και στα ανθρώπινα δικαιώματα! Αναγνωρίζω ότι υπάρχουν ορισμένοι που δεν βλέπουν τον κόσμο με αυτόν τον τρόπο και οι οποίοι πιστεύουν ότι μπορεί να αξίζει τον κόπο να παραιτηθούν από τη δημοκρατία, ή να την αναστείλουν επ' αόριστον, με σκοπό να επιτευχθεί ταχύρυθμη οικονομική μεγέθυνση.

Πολλές φορές, οι πολιτικοί θεσμοί της δημοκρατίας παρακωλύουν ενοχλητικά τη συγκέντρωση των πόρων του κράτους για την προώθηση της μεγέθυνσης, καθώς και για τη δραστική ολοκλήρωση των μεταρρυθμίσεων που συνδέονται με ευρύτερες ανακατατάξεις. Στη δική μου οπτική, αυτά τα μειονεκτήματα αντισταθμίζονται με το παραπάνω, από τα πλεονεκτήματα των ευρύτερων δικαιωμάτων ελευθερίας που παρέχει η δημοκρατία. Για τους κεντρο-ανατολικοευρωπαίους, το γεγονός ότι η ολοκλήρωση με την Ευρωπαϊκή Ένωση δρα ως σταθεροποιητική δύναμη τόσο στη σφαίρα της πολιτικής όσο και της οικονομίας, διευκολύνει την εδραίωση της δημοκρατίας.

Θεωρώ τον μετασχηματισμό στην περιοχή της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης ως μια ιστορία επιτυχίας, διότι εγκαθίδρυσε ένα καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα μέσα σε ένα ιστορικά σύντομο χρονικό διάστημα και με αυτόν τον τρόπο επαναποθέτησε τα έθνη μας σε πορεία ανάπτυξης η οποία οδηγεί στην κύρια κατεύθυνση της ιστορίας. Δεν

«αγαπάω» τον καπιταλισμό. Δεν είναι ένα ιδιαίτερα αξιολάπητο σύστημα. Αλλά εκτιμώ εκείνα τα χαρακτηριστικά του, τα οποία είναι αναντικατάστατα για την πραγμάτωση των αξιών στις οποίες πιστεύω. Μακροπρόθεσμα, τα οικονομικά πλεονεκτήματα του καπιταλισμού θα εκδηλωθούν και στην περιοχή της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης: ένας διατηρήσιμα υψηλότερος ρυθμός μεγέθυνσης της παραγωγής, της παραγωγικότητας και της κατανάλωσης σε σύγκριση με αυτόν που επιτεύχθηκε στο σοσιαλιστικό σύστημα, τεχνικές καινοτομίες, επιχειρηματικό πνεύμα και μαζί με τα ανωτέρω, ένα αυξανόμενο επίπεδο ευημερίας για το σύνολο της κοινωνίας. Επίσης, θεωρώ ότι οι αξίες της οικονομικής μεγέθυνσης και της ανόδου του βιοτικού επιπέδου, εντάσσονται στις πρωταρχικές αξίες (αν και όχι τόσο αμετάκλητα, ούτε με τη μονομέρεια όσων θα ήταν πρόθυμοι, για τον σκοπό αυτό, να θυσιάσουν τη δημοκρατία). Πέραν του επιχειρηματός για την αύξηση των υλικών αγαθών, υπάρχει και ένα άλλο που αναφέρθηκε προηγουμένως: η ίδια η ύπαρξη του καπιταλιστικού συστήματος είναι αναντικατάστατη προϋπόθεση για μια λειτουργούσα δημοκρατία. Αυτά είναι τα πλεονεκτήματα τα οποία, σύμφωνα με το δικό μου σύστημα αξιών, υπερκαλύπτουν τα μειονεκτήματα του καπιταλισμού. Αναγνωρίζω ότι υπάρχουν άλλοι, οι οποίοι υποστηρίζουν ένα διαφορετικό σύστημα για τη στάθμιση ανάμεσα στα πλεονεκτήματα και στα μειονεκτήματα.

Και, τέλος, θεωρώ τον μετασχηματισμό της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης ως ιστορία επιτυχίας, διότι εκτυλίχθηκε με ειρηνικό τρόπο, χωρίς βία. Στη διαμόρφωση των απόψεών μου για το ζήτημα αυτό πρέπει να συνέβαλαν οι προσωπικές μου εμπειρίες. Επιβίωσα από έναν παγκόσμιο πόλεμο, από τις αιματηρές διώξεις, τις σκληρές και ήπιες δικτατορίες, τις εκστρατείες εκδίκεσης, τις εκτελέσεις και τις φυλακίσεις φίλων. Ήταν αρκετό! Για μένα, το γεγονός ότι αυτή τη φορά δεν υπήρξε αιματοχυσία, δεν δολοφονήθηκε

και δεν φυλακίστηκε κανείς, συνιστά μία εξαιρετικά θετική εξέλιξη. Αναγνωρίζω, ότι υπάρχουν και εκείνοι που κρίνουν διαφορετικά αυτές τις αλλαγές. Πιστεύουν ότι οι αλλαγές, θα μπορούσε να έχουν συμβεί νωρίτερα, το προηγούμενο καθεστώς να είχε ανατραπεί πρωτότερα, ακόμη και με την προσφυγή στη δύναμη των όπλων. Υπάρχουν και εκείνοι που καταδικάζουν την έλλειψη τιμωρίας των ενόχων και επιθυμούν την απονομή της δικαιοσύνης.

Το γεγονός ότι οι εξωτερικές επιρροές έπαιξαν βασικό ρόλο, μεταξύ των κινητήριων δυνάμεων πίσω από αυτές τις αλλαγές, δεν αλλάζει τη θετική γνώμη μου. Οι επιρροές από το εξωτερικό όπως η γνώση, οι εμπειρίες, ο πολιτισμός και η ροή κεφαλαίων προς τις χώρες της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης, επιτρέπουν σε αυτές να ενσωματωθούν καλύτερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο. Έχω επίγνωση, ότι μερικοί άνθρωποι ενοχλούνται από αυτό, καθώς ανησυχούν για τη διατήρηση των εθνικών παραδόσεων. Μπορεί επίσης να ενοχλούνται και από το γεγονός, ότι όλα αυτά, αδιαμφισβήτητα, έχουν ως αποτέλεσμα την τοποθέτηση ορίων στην πολιτική ανεξαρτησία των μεμονωμένων κρατών. Αναγνωρίζω, ότι εδώ είμαστε αντιμέτωποι με έναν δύσκολο συμβιβασμό.

Προσπάθησα ανοιχτά και απερίφραστα να αποκαλύψω το αξιολογικό σύστημα στο οποίο εδράζεται η κρίση μου, δεν το έπραξα με σκοπό να επιχειρηματολογήσω υπέρ αυτής. Εδώ, δεν υπάρχει χώρος για ορθολογική επιχειρηματολογία, κάτι με το οποίο εμείς οι οικονομολόγοι, πάντα επιχειρούμε να καταπιαστούμε. Πίσω από αυτές τις αξιολογήσεις, βρίσκονται μετα-ορθολογικές αντιλήψεις, πεποιθήσεις και επιθυμίες — και από αυτή την άποψη, είναι αναπόφευκτο ότι θα υπάρχουν αποκλίσεις απόψεων μεταξύ ανθρώπων που ασπάζονται διαφορετικές κοσμοθεωρίες. Ακόμα και αν — υπό την οπτική των μεγάλων γεγονότων της παγκόσμιας ιστορίας — επρόκειτο να συμφωνήσουμε σχετικά με το τι

πραγματικά συνέβη στην Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη, δεν μπορούμε να ελπίζουμε σε μια συναίνεση για την αποτίμηση των αποτελεσμάτων.

Από την οπτική της καθημερινότητας

Προβλήματα και ανησυχίες. — Το αίσθημα της επιτυχίας και της αποτυχίας αναμειγνύονται στη ζωή του καθενός, είτε συμμετείχε είτε ήταν συγκαταβατικός παρατηρητής του εκτυλισσόμενου μετασχηματισμού στην περιοχή της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης. Μακριά από μένα να εμπλακώ σε μια φτηνή «προπαγάνδα επιτυχίας». Δεν αντιμετωπίζουμε φαντασιακές δυσκολίες, ούτε προβλήματα που αφορούν μόνο μια μικρή μερίδα του πληθυσμού· αντιθέτως, είμαστε αντιμέτωποι με υπαρκτά και ιδιαίτερα αρνητικά φαινόμενα.

Στην αρχή της νέας εποχής το πραγματικό εισόδημα της πλειοψηφίας των πολιτών που ζουν στην περιοχή της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης, ήταν σημαντικά χαμηλότερο του μέσου όρου των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και ένα σημαντικό τμήμα ευρίσκετο στο όριο της φτώχειας. Από τότε — ανεξάρτητα από το πόσο άλλαξε ο κόσμος γύρω μας — το πραγματικό εισόδημα ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού παραμένει αμετάβλητο, και πολλοί από τους φτωχούς έχουν τελεματώσει στο προηγούμενο χαμηλό βιοτικό επίπεδό τους. Δεν είναι αμελητέος και ο αριθμός εκείνων που το βιοτικό επίπεδό τους επιδεινώθηκε αισθητά. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, ότι σε κάθε περίπτωση η χειροτέρευση μπορεί να αποδοθεί στην αλλαγή του πολιτικού συστήματος, αλλά σίγουρα συνέβη την περίοδο μετά το 1990. Αυτοί είναι οι άνθρωποι οι οποίοι θεωρούν τον εαυτό τους ως τα αδιαμφισβήτητα θύματα αυτής της εποχής.

Στην κατανομή του εισοδήματος και της κατανάλωσης συντελέστηκε δραματική αναδιάρθρωση. Αν και δικαίως οι

επικριτές του σοσιαλιστικού συστήματος διαμαρτύρονταν για την ύπαρξη ενός συστήματος υλικών προνομίων, η κατανομή του εισοδήματος και της κατανάλωσης γενικά κυμαίνονταν σε σχετικά στενά όρια. Τα 10-15 χρόνια από τότε, ήταν αρκετά ώστε να επιφέρουν σημαντική διεύρυνση του βαθμού ανισότητας, όπως προκύπτει από τους Πίνακες 6 και 7¹⁵. Από τη μία μεριά, έγινε εμφανής ο πλούτος σε διαστάσεις άγνωστες μέχρι πρότινος, ενώ από την άλλη η φτώχεια που ήταν προηγουμένως λιγότερο εμφανής, εδραιώθηκε βαθύτερα και έγινε πολύ περισσότερο ορατή. Το φαινόμενο αυτό προκαλεί το αίσθημα της κοινωνικής δικαιοσύνης πολλών ανθρώπων οι οποίοι, κατά τα άλλα, δεν υπήρξαν θύματα της εισοδηματικής αναδιάρθρωσης.

Τα σοβαρά προβλήματα που απαριθμήθηκαν ανωτέρω συνδέονται με το θέμα της απασχόλησης. Στη σοσιαλιστική οικονομία η ανοικτή ανεργία ήταν άγνωστο φαινόμενο, ο δείκτης απασχόλησης ήταν εξαιρετικά υψηλός, κάθε εργαζόμενος/η μπορούσε να νοιώθει ασφαλής για τη θέση εργασίας του/της. Βέβαια, επικρατούσε μία αντίστροφη ανισορροπία. Η σοσιαλιστική οικονομία δημιουργούσε διαρκώς χρόνια στενότητα, συμπεριλαμβανομένης της στενότητας σε εργατικό δυναμικό, τουλάχιστον στις πιο αναπτυγμένες και βιομηχανοποιημένες χώρες της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώ-

¹⁵ Ορισμένες συγγκρικές αναλύσεις δείχνουν μεγαλύτερες ανισότητες από αυτές που αναφέρονται στον Πίνακα 6 (βλ. παραδείγματα χάρις ΤΟΠΗ, 2004).

Πίνακας 6: Κατανομή εισοδήματος: συντελεστής Gini

Χώρα	Πριν τη	Στη διάρκεια	Μετά τη	Ποσοστιαία μεταβολή (μετά τη μετάβαση / πριν τη μετάβαση)
	μετάβαση	της μετάβασης	μετάβαση	
	1987-1989	1996-1997	2001-2002	
Τσεχία	19,8	23,9	23,4	18
Εσθονία	28,0	36,1	39,3	40
Πολωνία	27,5	33,4	35,3	28
Λετονία	26,0	32,6	35,8	38
Λιθουανία	26,3	30,9	35,7	36
Ουγγαρία	22,5	25,4	26,7	19
Σλοβακία	19,4	24,9	26,7	38
Σλοβενία	21,0	24,0	24,4	16
Κ.Α.Ευρώπη-8	23,8	28,9	30,9	29
ΕΕ-15	26,9	27,8	28,6	7

Σημείωση: Ο συντελεστής Gini είναι ένα μέτρο του βαθμού ανισότητας στην κατανομή του εισοδήματος. Είναι ίσος με το «0» στην περίπτωση πλήρους ισότητας του εισοδήματος (όλοι λαμβάνουν το ίδιο εισόδημα) και ίσος με το «100» στην περίπτωση πλήρους ανισότητας (ένα νοικοκυριό λαμβάνει όλο το εισόδημα). Οι εκτιμήσεις, σε αυτόν τον πίνακα βασίζονται σε παρεμβολικές κατανομές ομαδοποιημένων στοιχείων, από διάφορες έρευνες οικογενειακών προϋπολογισμών. Η χρονική περίοδος που καλύπτουν οι έρευνες ποικίλει. Τα στοιχεία αναφέρονται σε άτομα, σύμφωνα με το κατά κεφαλήν εισόδημα του νοικοκυριού. Στον υπολογισμό του μέσου όρου της Ε.Ε. δεν ήταν διαθέσιμα πέντε στοιχεία: Βέλγιο (2), Ισπανία (2) και Πορτογαλία (1).

Πηγή: Τα στοιχεία για την Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη-8 συγκεντρώθηκαν από διάφορες πηγές που καταρτίστηκαν για τη βάση δεδομένων UNICEF IRC TransMONEE 2004. Τα στοιχεία της ΕΕ-15 προέρχονται από: OECD Society at a Glance, OECD Social indicators 2005 και World Bank, World Development Indicators 2005.